

УДК 39:159.9:677.076.6

Сабол Діана Михайлівна, старший викладач кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЮНАЦТВА В КОНТЕКСТІ
НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ**

Анотація

У статті розглядається питання етнічного самовизначення молоді. Метою даної статті є порівняльний аналіз результатів констатувального емпіричного дослідження етнічної свідомості молоді. Аналізуються чотири групи випробовуваних, в яких досліджувались розбіжності соціального та етнопсихологічного характеру. Це учні професійно-технічних навчальних закладів та студенти 1-го курсу Київського університету імені Бориса Грінченка, одні з яких в майбутній професійній діяльності причетні будуть до української народної вишивки, а інші - ні. Метою анкетування, обробка якого представлена в статті, стало з'ясування таких даних: вік респондентів, їх стать, національна самоідентифікація, етнічна самоідентифікація, суб'єктивні причини національної самоідентифікації, суб'єктивна важливість національної самоідентифікації, характерні ознаки національності взагалі та характерні ознаки української національності, зокрема. Для цього використовувалася «Анкета етнонаціональної належності», розроблена та апробована в дисертаційному дослідженні А.С. Голоти. Також ставилося завдання порівняти причини етнічної самоідентифікації в різних групах. Виявлялася міра важливості для респондента його національності. Методом ранжування виявлявся характер тих ознак, які споріднюють досліджуваного із людьми його етносу. Окрім констатації належності досліджуваного до національності та певної етнічної групи, питаннями анкети також фіксувалася суб'єктивна важливість такої самоідентифікації та її причини. В статті засвідчується закономірний зсув

ставлення в позитивний бік у групах досліджуваних, майбутня професія яких має безпосереднє відношення до вишивання.

Ключові слова: *національна самоідентифікація; етнічна самоідентифікація; характерні ознаки української національності; суб'єктивні причини національної самоідентифікації; критерії самоідентифікації.*

Этнонациональная самоидентификация юношества в контексте народного творчества

Аннотация

В статье рассматривается вопрос этнического самоопределения молодежи. Целью данной статьи является сравнительный анализ результатов констатирующего эмпирического исследования этнического сознания молодежи. Анализируются четыре группы испытуемых, в которых исследовались разногласия социального и этнопсихологического характера. Это учащиеся профессионально-технических учебных заведений и студенты 1-го курса Киевского университета имени Бориса Гринченко, одни из которых в будущей профессиональной деятельности будут причастны к украинской народной вышивки, а другие - нет. Целью анкетирования, обработка которого представлена в статье, стало выяснение следующих данных: возраст респондентов, их пол, национальная самоидентификация, этническая самоидентификация, субъективные причины национальной самоидентификации, субъективная важность национальной самоидентификации, характерные признаки национальности вообще и характерные признаки украинского национальности, в частности. Для этого использовалась «Анкета этнонациональной принадлежности», которая разработана и апробирована в диссертационном исследовании А.С. Голоты. Также ставилась задача сравнить причины этнической самоидентификации в разных группах. Исследовалась мера важности для респондента его национальности. Методом ранжирования проявлялся характер тех признаков, которые роднят исследуемого с людьми его

этноса. Кроме констатации принадлежности испытуемого к национальности и определенной этнической группы, вопросами анкеты также фиксировалась субъективная важность такой самоидентификации и ее причины. В статье подтверждается закономерный сдвиг отношения в положительную сторону в группах испытуемых, будущая профессия которых имеет непосредственное отношение к вышиванию.

Ключевые слова: национальная самоидентификация; этническая самоидентификация; характерные признаки украинской национальности; субъективные причины национальной самоидентификации; критерии самоидентификации.

ETHNO-NATIONAL IDENTITY OF YOUTH IN THE CONTEXT OF FOLK ART

Summary

The article describes ethnic self-identification of youth. The purpose of this article is a comparative analysis of the results of empirical constative research ethnic consciousness of youth. Four groups of studied are analyzed, there were explored differences of social and ethno-psychological nature. These were students of professional colleges and students of the 1st course in Borys Grinchenko Kyiv University, one part of students in their future careers to be involved in Ukrainian folk embroidery, and other part won't. The purpose of the survey, processing of which is presented in the article, was the clearance of the following data: age of the respondents, their gender, national self-identity, ethnic identity, subjective reasons of national identity, subjective importance of national identity, nationality at all typical signs and symptoms typical for Ukrainian nationality, in particular. For this purpose there was used an application "Questinaire of ethno-national belong", developed and tested in the dissertation of A. Golota. Also, the task was to compare the causes of ethnic identity in different groups. Level of importance to the respondent's nationality was observed. Ranking method detected the nature of the evidence that unite a person with people from his ethnic group. In addition to finding belonging to ethnic and investigated a particular

ethnic group, questionnaire also recorded subjective importance of this identity and its cause. The article points natural change in a positive direction in the groups studied, future profession of which is directly related to embroidery.

Keywords: *national self-identity; ethnic identity; characteristic features of Ukrainian nationality; subjective reasons of self-identification; self-identification criteria.*

Демократичні перетворення в сучасних українських реаліях зумовлюють необхідність досліджень в царині національної та етнічної свідомості, що є на часі досить актуальним напрямком. Проблема етнонаціональної належності була в центрі уваги багатьох вчених таких, як Л.С. Виготський, Р. Бенедікт, Ю.В. Бромлей, К. Гіртц, Л.М. Гумільов, Я. Дашкевич, І.С. Кон, О.Р. Лурія, Д. Марсія, Б.Ф. Поршнєв, О.О. Потебня, Дж. Тернер, В.С. Агєєв, М.Й. Боришевський, В.Т. Куєвда, О.М. Лозова, М.І. Пірен, Г.У. Солдатова, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Павленко, А.М. Березін, Ю.О. Михальчук, В.В. Горбунова, В. Ф. Петренко, К. В. Коростеліна, В. Ю. Хотинець.

Психологічний підхід до проблематики свідомості етносу забезпечений цілим рядом експериментальних досліджень. Такі сучасні вчені, як В.В. Горбунова, Н.О. Видолоб, О.М. Лозова, Ю.О. Михальчук, А.М. Березін в своїх працях приділяли увагу цій темі. Ми в своїй науковій праці спробували теж доторкнутися до вивчення питань етнонаціональної належності.

Метою даної статті є порівняльний аналіз результатів констатувального емпіричного дослідження етнічної свідомості молоді. Ми керувалися дотриманням визначених методичних вимог, пов'язаних з особливостями вимірювання семантичних пластів етнічної свідомості, яка є однією з найбільш значущих іпостасей особистості. З цією метою нами була підібрана батарея проєктивних тестів, до складу яких входила, зокрема, й «Анкета етнонаціональної належності», результати роботи над якою висвітлені в даній праці.

З метою виявлення особливостей, притаманних етнічній свідомості юнацтва із різною професійною орієнтацією, в рамках нашого наукового дослідження було проведено констатувальний експеримент. Для цього було дібрано чотири групи випробовуваних, в яких досліджувались розбіжності соціального та етнопсихологічного характеру. Це такі групи, як:

1) учні професійно-технічного навчального закладу Решетилівський художній ліцей в районному центрі Решетилівка Полтавської області, для яких вишивання є майбутньою професійною діяльністю, професія – «вишивальник» (ПТНЗ-Р). Ця група стала базовою для формувального експерименту;

2) учні професійно-технічного навчального закладу м. Києва, а саме - Київського вищого професійного училища швейного та перукарського мистецтва, для яких вишивання є частиною майбутньої професійної діяльності, професія – «вишивальник», і які в подальшому виступили як контрольна група у формувальному експерименті (ПТНЗ-К);

3) учні професійно-технічного навчального закладу (м. Київ), а саме Київського вищого професійного училища технологій та дизайну одягу, які здобувають професію кравця (ПТНЗ-кр). Перебуваючи загалом у тих самих соціокультурних умовах, що й попередні дві групи, ці учні водночас не підлягають постійному впливу такого народного мистецтва, як українська народна вишивка;

4) студенти I курсу Київського університету імені Бориса Грінченка (КУБГ), спеціальність – практичний психолог. Ця група досліджуваних дозволяє створити уявлення про зміст етнічної свідомості юнацтва, які переважно не відчують впливу народного мистецтва;

На початку дослідження респондентам було запропоновано заповнити розроблену та апробовану в дисертаційному дослідженні А.С. Голоти «Анкету етнонаціональної належності» [10]. Метою анкетування стало з'ясування таких даних: вік респондентів, їх стать, національна самоідентифікація, етнічна самоідентифікація, суб'єктивні причини національної самоідентифікації,

суб'єктивна важливість національної самоідентифікації, характерні ознаки національності взагалі та характерні ознаки української національності, зокрема.

Структурою анкети передбачалося виявлення критеріїв самоідентифікації респондентів з певною нацією з такого списку: відповідно до національності батьків; так записано у свідоцтві про народження; усі близькі мені люди – цієї національності; розмовляю мовою цієї національності; народився і живу на території цієї національності. Досліджувані обирали 2 найбільш прийнятних для них критерії. Виявлялася міра важливості для респондента його національності у такій градації: мені байдуже; я соромлюся своєї національності; я негативно ставлюся до своєї національності; я позитивно ставлюся до своєї національності; я пишаюся своєю національністю.

Методом ранжування виявлявся характер тих ознак, які споріднюють досліджуваного із людьми його етносу (обиралися 3 найбільш важливі та 3 найменш важливі позиції з переліку: Звичаї, обряди, традиції; спільність походження; риси характеру, менталітет; зовнішність; історичне минуле; релігія; мова; природа, географічний простір (територія); національний одяг; національне житло; національна кухня; культурна спадщина (національна література та мистецтво); народна творчість (пісні, казки, танці, приказки, прислів'я); народна прикладна творчість (вишивка, різблення, гончарство, ткацтво, тощо).

За шкалою від 1 – «зовсім не важливо» до 5 – «дуже важливо» визначалося, наскільки важливим є перераховані обставини, щоб вважатися справжнім українцем: відчувати відповідальність за Україну; відчувати себе українцем; поважати українські закони та політичний устрій; знати українську мову; мати українське громадянство; прожити в Україні більшу частину свого життя; бути українцем за національністю; народитися в Україні; носити вишивану українську сорочку; бути віруючим християнином; любити Україну; з повагою ставитись до української народної культури; цінувати надбання попередніх поколінь (дідусів і бабусь); дивитись на вишитий український рушник або користуватись ним.

Наводимо аналіз результатів застосування методики «Анкета етнонаціональної належності».

Гендерно-віковий та етнонаціональний розподіл майбутніх професійних вишивальників свідчить про те, що в усіх групах національну та етнічну більшість складають українці. Кількість досліджуваних в групі ПТНЗ-Р становить 36 осіб (всі досліджувані жіночої статі), в ПТНЗ-К – 32 особи (всі досліджувані жіночої статі). В графі «національна самоідентифікація» визначили себе як українці 94,4% в групі ПТНЗ-Р та 87,5% - в групі ПТНЗ-К відповідно. Щодо «етнічної самоідентифікації», то тут в обох групах досліджувані себе ототожнювали з українським етносом.

Окремі розбіжності в етнічній та національній самоідентифікації учнів свідчать про недостатню зрілість їх самосвідомості. Гендерно-віковий профіль досліджуваних також дозволяє порівнювати між собою результати між групами ПТНЗ-Р, ПТНЗ-К та ПТНЗ-кр. за іншими методиками.

Гендерно-віковий та етнонаціональний розподіл досліджуваних, не причетних до української народної вишивки свідчить про те, що в групі ПТНЗ-кр. (кількість досліджуваних 32 особи, з них 27 осіб – жіночої статі, 5 осіб - чоловічої) та в групі КУБГ (кількість досліджуваних – 63 особи, з них 43 – жіночої статі, 20 - чоловічої) в графі «національна самоідентифікація» визнали себе українцями 27 осіб, що становить 84,4% в групі ПТНЗ-кр. та 52 особи в групі КУБГ, що становить 82,5%.

Етнічну само ідентифікацію українцями визнали 28 осіб з групи ПТНЗ-кр., що становить 87,5% та 57 осіб з групи КУБГ, що становить 90,5% .

Групи ПТНЗ-кр та КУБГ, не будучи професійно пов'язані з народною творчістю і, зокрема, вишивкою, цікаві тим, що дають змогу побачити, в якому напрямку може розвиватися етнічна свідомість під час дорослішання юної людини, яка перебуває поза впливом народного мистецтва та ремесел. Гендерно-віковий профіль та етнічна належність дозволяють порівнювати результати груп ПТНЗ-Р і ПТНЗ-К, з одного боку, та ПТНЗ-кр. і КУБГ, з іншого.

Окрім констатації належності досліджуваного до національності та певної етнічної групи, питаннями анкети також фіксувалася суб'єктивна важливість такої самоідентифікації та її причини. В таблицях 1 та 2 наведено дані з розподілу різних варіантів ставлення юнаків до своєї національності.

Таблиця 1

Розподіл ставлення до національності у групах досліджуваних, майбутня професія яких пов'язана з українською народною вишивкою

Ступінь важливості національності	Групи досліджуваних			
	ПТНЗ-Р		ПТНЗ-К	
	Абсолютна кількість	Відносна кількість	Абсолютна кількість	Відносна кількість
Мені байдуже до своєї національності	1	2,8%	2	6,3%
Я соромлюся своєї національності	0	0,0%	0	0,0%
Я ставлюся негативно до своєї національності	0	0,0%	0	0,0%
Я ставлюся позитивно до своєї національності	21	58,3%	17	53,1%
Я пишаюся своєю національністю	13	36,1%	13	40,6%
Немає даних	1	2,8%	0	0,0%

Переважна більшість майбутніх майстрів народної вишивки ставляться до своєї національності позитивно та пишаються належністю до неї. При цьому серед невеликої кількості тих, хто байдужі до своєї національності, міських жителів

удвічі більше, ніж мешканців села. Характерно, що в обох групах немає учнів, які б соромилися своєї національності або ставилися до неї негативно.

Таблиця 2

Розподіл ставлення до національності у групах досліджуваних, майбутня професія яких не пов'язана з українською народною вишивкою

Ступінь важливості національності	Групи досліджуваних			
	ПТНЗ-кр		КУБГ	
	Абсолютна кількість	Відносна кількість	Абсолютна кількість	Відносна кількість
Мені байдуже до своєї національності	5	15,6%	3	4,8%
Я соромлюся своєї національності	0	0,0%	0	0,0%
Я ставлюся негативно до своєї національності	6	18,8%	8	12,7%
Я ставлюся позитивно до своєї національності	18	56,3%	41	65,1%
Я пишаюся своєю національністю	3	9,4%	9	14,3%
Немає даних	0	0,0%	2	3,2%

Більшість учнів і студентів, які оволодівають професіями, не пов'язаними з українською народною творчістю, також ставляться до своєї національності позитивно, проте пишаються належністю до неї у 3,5 рази менше. На цьому фоні порівняно з попередніми групами утрічі зросла кількість тих, хто байдужі до своєї національності.

Первинний аналіз даних дозволив висунути гіпотезу про закономірний зсув ставлення в позитивний бік у групах досліджуваних, майбутня професія яких має безпосереднє відношення до вишивання. З метою підтвердження вищезазначеної статистичної гіпотези ми скористалися точним F-тестом Фішера; результати попарного порівнювання частотного розподілу в різних групах наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Порівняння ставлення до національності в різних групах

р-значення F-статистика Фішера	ПТНЗ-Р	ПТНЗ-К	ПТНЗ-кр.	КУБГ
ПТНЗ-Р		1,428	0,329	0,536
ПТНЗ-К	0,841		0,345	0,464
ПТНЗ-кр.	0,001**	0,002**		0,844
КУБГ	0,024*	0,011*	0,308	

Примітки: * - розбіжності статистично значущі на рівні $p < 0,05$, ** - розбіжності статистично значущі на рівні $p < 0,01$;

Як можна бачити з результатів розрахунків, розподіл різних варіантів ставлення до національності статистично не відрізняється в кожній із пар груп: ПТНЗ-Р і ПТНЗ-К (ймовірність помилки в прийнятті гіпотези про існування розбіжностей $p = 0,841 > 0,05$) та ПТНЗ-кр. і КУБГ ($p = 0,308 > 0,05$). Однак між собою ці пари значущо відрізняються. Так, наприклад, розподіл в групах ПТНЗ-Р та ПТНЗ-кр. достеменно різний на рівні значущості $p = 0,001 < 0,01$, а між ПТНЗ-Р та КУБГ на рівні $p = 0,024 < 0,05$. Таким чином, можна стверджувати, що в суб'єктивній оцінці важливості національності студенти ПТНЗ, які

спеціалізуються на українській народній вишивці, надають національності більшої ваги, аніж студенти інших груп.

В подальшому були проаналізовані критерії, за якими учні визначали свою етнічну належність. Методика передбачала можливість вибору відразу декількох варіантів із наданого списку. Як і очікувалося, комбінації причин виявилися не однаково ймовірні, тому було виділено основні пари причин та проведено порівняльний статистичний аналіз розподілу даних в різних групах У табл. 4 та табл. 5 наведено емпіричні дані про розподіл вибору різних критеріїв.

Таблиця 4

Розподіл критеріїв визначення власної етнічної належності у групах досліджуваних, майбутня професія яких пов'язана з українською народною вишивкою

Критерії етнічної самоідентифікації	Групи досліджуваних			
	ПТНЗ-Р		ПТНЗ-К	
	Абсолютна кількість	Відносна кількість	Абсолютна кількість	Відносна кількість
«Відповідно до національності батьків» та «Так записано у свідоцтві про народження»	3	8,3%	4	12,5%
«Відповідно до національності батьків» та «Народився і живу на території цієї національності»	17	47,2%	17	53,1%
«Усі близькі мені люди – цієї національності» та «Народився і живу на території цієї національності»	6	16,7%	5	15,6%

«Розмовляю мовою цієї національності» та «Народився і живу на території цієї національності»	5	13,9%	4	12,5%
Інше	4	11,1%	2	6,3%
Немає даних	1	2,8%	0	0,0%

Спостерігаємо спільну для обох груп тенденцію: домінуючими критеріями етнічної самоідентифікації є належність батьків та інших близьких людей, фактор території (народження та проживання на ній) та критерій мови.

Таблиця 5

Розподіл критеріїв визначення власної етнічної належності у групах досліджуваних, майбутня професія яких не пов'язана з українською народною вишивкою

Критерії етнічної самоідентифікації	Групи досліджуваних			
	ПТНЗ-кр.		КУБГ	
	Абсолютна кількість	Відносна кількість	Абсолютна кількість	Відносна кількість
«Відповідно до національності батьків» та «Так записано у свідоцтві про народження»	3	9,4%	5	7,9%
«Відповідно до національності батьків» та «Народився і живу на території цієї національності»	13	40,6%	35	55,6%
«Усі близькі мені люди – цієї	4	12,5%	9	14,3%

національності» та «Народився і живу на території цієї національності»				
«Розмовляю мовою цієї національності» та «Народився і живу на території цієї національності»	5	15,6%	9	14,3%
Інше	7	21,9%	3	4,8%
Немає даних	0	0,0%	2	3,2%

Як можна бачити з останньої таблиці, немає жодних причин вважати, що існує різниця між групами досліджуваних, майбутня професія яких не пов'язана з українською народною вишивкою, у виборі критеріїв етнічної самоідентифікації.

Було сформульовано завдання порівняти причини етнічної самоідентифікації в різних групах, результати F-тесту Фішера наведено в таблиці 6.

Таблиця 6

Порівняння критеріїв етнічної самоідентифікації в різних групах

р-значення F-статистика Фішера	ПТНЗ-Р	ПТНЗ-К	ПТНЗ-кр.	КУБГ
ПТНЗ-Р	*	1,906	1,387	1,412
ПТНЗ-К	0,964	*	0,980	1,583
ПТНЗ-кр.	0,821	0,478	*	0,739

КУБГ	0,883	0,938	0,180	*
------	-------	-------	-------	---

Статистично значущих розбіжностей у критеріях етнічної самоідентифікації в різних групах виявлено не було, що можна пояснити універсальним характером критеріїв та існуванням певного «шаблону» ідентифікації, який однаково транслюється усім поколінням і засвоюється юним етнофором під час соціалізації.

Отже, на основі даного дослідження можемо зробити **висновки:**

В обох групах (1- учні причетні до народно-прикладного мистецтва, у яких майбутня професія – вишивальник – ПТНЗ-Р, ПТНЗ-К; 2 – учні та студенти, майбутня професія, яких не пов’язана з народно-прикладним мистецтвом – ПТНЗ-кр., КУБГ) не виявлено респондентів, які б ставилися до своєї національності негативно, або соромилися її. Учні, майбутня професія яких пов’язана з народною вишивкою, позитивно ставляться до своєї національності, у більшій мірі пишаються належністю до неї, аніж учні та студенти 2-ї групи. Є невелика кількість учнів, які байдужі до своєї національності і в 1-й і в 2-й групах, але мешканців районного центру серед цієї категорії виявилось удвічі менше, ніж містян.

Студенти та учні, майбутня професія яких не пов’язана з народною творчістю, до своєї національності ставляться також позитивно, але пишаються своєю національністю в 3,5 рази менше, ніж виявлено в базовій групі.

Учні ПТНЗ, які спеціалізуються на українській народній вишивці, в суб’єктивній оцінці важливості надають національності більшої ваги, аніж студенти інших груп.

Проведене дослідження свідчить, що учні, які займаються українською народною вишивкою, більше споріднюють себе зі своїм етносом, що підтверджує їх позитивне ставлення до своєї етнонаціональної належності, а отже, можна стверджувати, що українська народна вишивка впливає на формування етнічної свідомості молоді. Дані нашого дослідження можна буде використовувати для психолого-педагогічного впливу в царині формування етнофора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник психолого-педагогічних термінів і понять. /Упорядн. Ю.В.Буган, В.І.Урусський.- Тернопіль:Астон, 2001. –176 с.
2. Айвазян С. А., Бухштабер В. М., Енюков И. С., Мешалкин Л. Д. Прикладная статистика: Классификация и снижение размерности. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 607 с.
3. Березін А.М., Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості. – Дис. канд..психол.наук: 19.00.01 – К., 2002
4. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – М.: Наука, 1981. – 390 с., 15С.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский ; ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1: Вопросы теории и истории психологии. – 488 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. – СПб: Наука, 2000. – 479 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 3.: Феноменология Духа. – М.: Наука, 1977. – 471 с.
8. Гнатенко П.И. Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 200 с.
9. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 195 с. Из дисертації Стасюк Уляни Любомирівни).
10. Голота А.С. Соціально-психологічні особливості етнонаціональної ідентичності українсько-російських білінгвів. – Дис. канд. психол. наук: 19.00.05 – К., 2012.
11. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці. - Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 – К., 2003.
12. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу. – К.: Слово, 2011. – 176 стор.

13. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: Речь, 2010. – 350с.

SPYSOK VYKORYSTANYKh DZHEREl:

1. Slovnyk psykholoho-pedahohichnykh terminiv i ponyat'. /Uporyadn. Yu.V.Buhan, V.I.Urus'kyu.- Ternopil':Aston, 2001. –176 s.
2. Ayvazyan S. A., Bukhshtaber V. M., Enyukov Y. S., Meshalkyn L. D. Prykladnaya statystyka: Klassyfykatsyya y snyzhenye razmernosty. – M.: Fynansy y statystyka, 1989. – 607 s.
3. Berezin A.M., Psykholohichni chynnyky henezysu natsional'noyi samosvidomosti osobystosti. – Dys. kand..psykhol.nauk: 19.00.01 – K., 2002
4. Bromley Yu.V. Sovremennyye problemy etnohrafyy. – M.: Nauka, 1981. – 390 s., 15S.
5. Выгот·skyy L. S. Sobranye sochynenyu: v 6 t. / L. S. Выгот·skyy ; red. A. R. Luryya, M. H. Yaroshevskyy. – M. : Pedahohyka, 1982. – T. 1: Voprosy teoryy y ystoryy psykholohyy. – 488 s.
6. Hehel' H.V.F. Lektsyy po ystoryy fylosofyy. – SPb: Nauka, 2000. – 479 s.
7. Hehel' H.V.F. Энциклопедыа fylosofskykh nauk. – T. 3.: Fenomenolohyya Dukha. – M.: Nauka, 1977. – 471 s.
8. Hnatenko P.Y. Pavlenko V.N. Этнычesкые ustanovky y этнычesкые stereotyпы. – Dnepropetrovsk: DHU, 1995. – 200 s.]
9. Holovakha E. Y. Zhyznennaya perspektyva y professyonal'noe samoopredelenye molodezhy. / E. Y. Holovakha. – K.: Naukova dumka, 1988. – 195 s. Iz dysertatsiyi Stasyuk Ulyany Lyubomyrivny)
10. Holota A.S. Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti etnonatsional'noyi identychnosti ukrayins'ko-rosiys'kykh bilinhviv. – Dys.kand. psykhol. nauk: 19.00.05 – K., 2012.
11. Horbunova V.V. Pykholohichni chynnyky formuvannya etnichnoyi svidomosti u yunats'komu vitsi. - Dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.07 – K., 2003.

12. Lozova O.M. Metodolohiya psykhosemantychnykh doslidzhen' etnosu. – K.: Slovo, 2011. – 176 stor.
13. Sydorenko E.V. Metody matematycheskoy obrabotky v psykholohy. – SPb.: Rech', 2010. – 350s.